

A CORRESPONDENCIA DE CURROS ENRÍQUEZ
(CON ESPECIAL REFERENCIA ÁS CARTAS DIRIXIDAS
A ANDRÉS MARTÍNEZ SALAZAR)

Victoria Alvarez Ruiz de Ojeda

Entre os proxectos de investigación que se levan a cabo no marco deste Congreso, baixo a dirección do profesor Xesús Alonso Montero, figura a edición da correspondencia completa de Curros Enríquez. Como responsable dese proxecto, tentarei resumir o traballo realizado, que ha de materializarse, e non tardando, na correspondente publicación, auspiciada polo Concello da Coruña. En primeiro lugar, farei unhas consideracións sobre o epistolario de Curros en xeral, para ocuparme despois dunha das series inéditas más importantes, como é a correspondencia dirixida a Martínez Salazar.

UTILIDADE DOS EPISTOLARIOS

Os epistolarios dos escritores son unha realidade case tan vella como a literatura, ou polo menos, tanto como a literatura escrita, afirma Gérard Genette. Ten razón, sen dúbida, o mestre francés, aínda que nunca, como agora, houbo tanto interese por coñecer e publicar a correspondencia privada dos escritores. Paradoxalmente, o público quere ler o que non lle está destinado, o que, en principio, se escribiu para un só lector. Hai algo moi contemporáneo neste gusto pola intimidade, por sorprender o oculto, aínda que sexa dunha maneira diferida no tempo. Pero non só.

Ata hai poucas décadas, a carta foi un dos instrumentos esenciais da vida literaria e científica. Por este motivo, reunir e editar a correspondencia dun autor representa un grande avance para o seu estudio. As cartas poden iluminar parcelas descoñecidas ou pouco transitadas dunha biografía; fornecen noticias sobre a formación intelectual, lecturas, influencias e relacións; desvelan os presupostos e intencións da escrita; axudan a precisar a cronoloxía e a historia dos textos.

Agora ben, un epistolario non é simplemente unha canteira de datos para expertos e investigadores. Hoxe domina a consi-

deración de que a correspondencia dun escritor non é un documento histórico ou biográfico –áinda que poida ser tamén– senón unha parte integrante da súa obra. Neste sentido, a correspondencia forma parte das Obras completas, en igualdade cos demais xéneros literarios.

A razón é evidente. Un escritor nunca deixa de ser escritor, un escritor nunca abdica da súa condición, de maneira que, cando redacta unha carta particular, pon en xogo, quéirao ou non, o seu oficio e o seu talento, e, incluso, polo feito de non dirixirse ó público, pode escribir menos mediatizado e atreverse con audacias de pensamento e de estilo. De aí a alta valoración estética que adoito merecen as cartas dos escritores. Isto é claro para aqueles que accederon este estatuto gracias á calidade literaria da súa correspondencia íntima: Madame de Sévigné é o caso máis célebre dos desta clase, pero non o único; outros autores (singularmente, autoras) accederon ó canon da literatura europea unicamente pola súa obra epistolar. Ás veces, a correspondencia dun autor, ou parte dela, adquire unha notoriedade impensada. Lembremos, por exemplo, as *Cartas a un poeta novo* (1903-1908), de Rilke, que, desde 1929, en que foron extraídas do corpus epistolar rilkeano e publicadas como unha unidad, percorreron un longo camiño editorial. E se valoracións coma esta parecen ir de seu, tan asumidas están pola tradición, hai outras inesperadas, sorprendentes, como a opinión expresada por Luis Cernuda acerca das cartas de Federico García Lorca, que el, Cernuda, tan excelente poeta como crítico de poetas, consideraba poesía.

No ámbito europeo, o aprecio polo xénero epistolar é un fenómeno consolidado, e vai en aumento. Así o proba a publicación, en datas recentes, da correspondencia de Freud, Marguerite Yourcenar, Hannah Arendt, ou a continua saída a lume de epistolarios do 27, entre eles o monumental de Lorca. Galicia participa desta corrente xeral, como mostra a aparición, no pasado ano 2000, do epistolario completo de Castelao, do epistolario de Ramón Piñeiro a Francisco Fernández del Riego e da recompilación das cartas de correspondentes galegos a Miguel de Unamuno,

ademas do habitual rescate, nas revistas especializadas, de cartas inéditas deste ou daqueloutro autor.

SOBRE O NÚMERO E PARADOIRO DAS CARTAS

A correspondencia de Curros Enríquez non ten sido editada nunca como un conxunto orgánico. Só agora, con ocasión do 150 aniversario do poeta, e por iniciativa, como dicimos, de Xesús Alonso Montero, presidente da comisión organizadora deste Congreso, estamos procedendo a esta tarefa. A razón de tanta espera non foi outra que a dificultade, ata agora insuperable, de reunirla. Curros non gardaba copia das súas cartas –¿que escritor tomará a súa obra tan en serio?–, de modo que estas ficaron en poder dos destinatarios, dispersas en arquivos particulares de España, Portugal e Cuba. Hoxe, cando varios destes arquivos privados ingresaron, por doazón ou compra, nas institucións públicas, temos localizadas máis de cen cartas de Curros, das cales unhas sesenta están inéditas. Estas cartas custódianse, como dicimos, en distintos arquivos e bibliotecas de Europa e América: en Galicia posúen cartas de Curros, entre outras, as bibliotecas da Real Academia Galega (A Coruña) e da Fundación Penzol (Vigo); en Portugal, a Biblioteca Nacional (Lisboa) e a Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra; en Cuba, a Biblioteca Nacional José Martí e o Arquivo Nacional (A Habana). Pondérese o esforzo que supón a consulta destes fondos.

Un cento de cartas semella unha cifra bastante modesta, se a comparamos con epistolarios de todos coñecidos: Mozart dirixiu unhas tres mil á súa familia; Van Gogh escribiu máis de seiscentas cincuenta ó seu irmán Theo; de Torquato Tasso publicáronse mil setecentas, e estes non son exemplos illados. Pero estas más de cen cartas de Curros Enríquez representan, polo momento, o conxunto epistolar máis importante dun escritor galego do século XIX.

O PROCESO DE RECOMPILEACIÓN

Como vemos, reunir este corpus foi un proceso delongado, un proceso que comezou en vida do poeta e que ánda non rema-

tou. Trátase dun esforzo colectivo, no que cooperaron moitas persoas. Quixería lembrar algúns dos momentos máis significativos.

As cartas de Curros suscitaron moi cedo o interese do público. O proceso xudicial aberto contra *Aires da miña terra* (1880) converteu ó autor nun personaxe popular, e algúns dos seus correspondentes creron oportunamente publicar as cartas particulares do poeta. Nese contexto, aparecen na prensa as primeiras cartas ou fragmentos de cartas privadas, que Curros non destinara á publicidade. Isto repercutirá negativamente na vida do poeta, inimigo de exhibicións. Lembremos, por exemplo, a tormenta que se desatou entre os galegos de Cuba cando Galo Salinas publicou unha carta na que Curros se refería á emigración na Illa¹. Naturalmente, a indiscreción dos amigos non só tería efectos na vida social e de relación de Curros, senón tamén na propia obra epistolar: desde 1880, o escritor redactará a súa correspondencia privada coa conciencia –ou, mellor dito, coa presciencia– da súa publicación nun futuro máis ou menos próximo.

Trala morte de Curros, en marzo de 1908, houbo unha pequena inflación epistolar. Amigos, e non tanto, fixeron públicas varias misivas, con obxectivos diversos. Escolmarei un exemplo. Como é coñecido, trala morte de Curros suscitouse unha apaixonada polémica sobre se o enterro debería ser civil ou relixioso. O Concello da Coruña, de acordo coa familia, optou pola ceremonia católica. Para acabar coa controversia, a escritora Filomena Dato, más piadosa que amiga do poeta, proporcionou a *La Voz de Galicia*

1. “Manuel Curros Enríquez. Una carta”, *Revista Gallega*, 440, 23-8-1903, pp. 1-2. Sobre esta non buscada publicidade, escribe Curros: “Desde que Galo Salinas publicó una carta particular mía, no cesaron de llover sobre mí las báscas del cretinismo gallego en forma de insulto y calumnias que tuve que devolver golpe por golpe, defendiéndome en el *Diario de la Marina*, en *La Unión Española*, en *El Comercio* y en el citado semanario *Galicia*, en todas partes, en fin, donde llegó la conjura a los que odian en mí al demócrata que les profetizó la pérdida de España a los partidarios de Romero y Cánovas y Sagasta, y al gallego que no perdonó ocasión de enseñar buena criadía a sus paisanos” (Carta a Manuel Murguía, A Habana, 20-10-1903; publicada por Xosé María Dobarro Paz, “Manuel Curros Enríquez, José Fontenla Leal e a Real Academia Galega: observacións e datos sobre as súas orixes e vicisitudes”, *Boletín da Real Academia Galega*, 362, 2001, pp. 244-245).

unha carta íntima na que este facía manifestacións *soi-disant* relixiosas. O periódico publicouna en primeira páxina, ó día seguinte do enterro². Algúns rexeitárona como apócrifa, opinión que tratou de fundamentar, modernamente, Andrés Martínez-Morás y Soria³. Ó noso xuízo, a carta é auténtica, e hai algunha outra, incluso, máis explícita⁴.

Aquel mesmo ano publicouse a primeira biografía do poeta, debida a Luciano Cid Hermida⁵. O pioneiro biógrafo manifesta xa unha clara conciencia da importancia do epistolario, pois dedica unha cuarta parte da obra –un modesto folleto de 40 páxinas– a reproducir dúas cartas de Curros, unha das cales nos chegou neste único testemuño.

Hai que esperar a 1951, centenario do nacemento de Curros, para que se produzan contribucións dignas de mención. A biografía de Alberto Vilanova⁶, escrita para a ocasión, aínda que publicada en 1953, cita numerosos fragmentos de cartas e dá noticia sobre o paradoiro doutras. Aínda que as transcricións non son o coidadas que sería de desexar, a obra de Vilanova amosa un rigor e precisión ata entón desconecidos nos estudos currosianos. Un enfoque diferente amosa a biografía de Celso Emilio Ferreiro, editada en 1954 pero escrita tamén polos días do centenario⁷. Esta ofrece algúin interesante fragmento epistolar, pero, pola opacidade das fontes, carece de utilidade para o noso obxecto.

En 1952, como colofón do centenario, Faustino Rey Romero notifica a existencia, nun arquivo particular, de varias

2. "Curros en la intimidad" [Carta a Emilio Rico, 19-2-1893, [i. e. 1894], *La Voz de Galicia*, 3-4-1908, pp. 1-2].

3. Martínez-Morás y Soria, Andrés, "Sobre la emigración de Curros Enríquez", *Grial*, 16, 1967, pp. 212-216.

4. Por exemplo, a que Curros dirixe ó escritor portugués Eugénio de Castro, na que fai esta declaración: "Yo soy demócrata y creyente" (Carta a Eugénio de Castro, Madrid, 25-4-1891; publicada por Viale Moutinho; *vid. n. 11*).

5. Cid Hermida, Luciano, *Biografía del insigne poeta gallego D. Manuel Curros Enríquez*, Orense, Imprenta de El Miño, 1908.

6. Vilanova Rodríguez, Alberto, *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, 1953.

7. Ferreiro, Celso Emilio, *Curros Enríquez. Biografía*, La Coruña, Moret, 1954; 2^a ed. corr. e aum.: Madrid, Júcar, 1973 (colección Los poetas, 8).

dicias de cartas de Curros a José Ojea⁸. En dous artigos periodísticos, Rey Romero comenta algunas e pronúnciase a favor da publicación. A opinión de Rey Romero era valiosa, pois, pola súa condición sacerdotal, acaso axudaría a vencer as reticencias que o nome de Curros suscitaba na España de Franco. De nada valeron, sen embargo, recomendacións e bos desexos, porque, no momento de convocarse este congreso, ían transcorridos case cincuenta anos e as cartas non só permanecían inéditas senón en ignorado paradoiro. Nesta situación, iniciamos xestións para localizar este fondo documental, cousa que finalmente logramos; asemade, obtivemos un compromiso verbal da familia propietaria para doar as cartas a unha institución pública, pero, polo momento, nin esta doazón se materializou nin nós pudemos ver o conservado.

A finais da década dos sesenta, Xesús Alonso Montero fixa a súa atención no epistolario de Curros con Martínez Salazar, xenerosamente posto á súa disposición polo propietario, Andrés Martínez-Morás y Soria, neto de don Andrés. Alonso Montero utiliza este epistolario como fonte paratextual, na súa edición de *O divino sainete* (1969)⁹, tanto para a resolución de cuestións ecdóticas como para trazar un esquema da recepción crítica. Así mesmo, dá a coñecer dúas extensas cartas, sobre cuestións ortográficas, as únicas deste conxunto que foron publicadas integramente¹⁰.

En 1984, o periodista portugués José Viale Moutinho abre unha nova liña de investigación, nos arquivos literarios de Portugal. Debemos a Viale a publicación dunha carta de Curros ó escritor Eugénio de Castro e a localización doutras dezasete, dirixidas a Luís de Magalhães, estas, polo momento, inéditas¹¹.

8. Rey Romero, Faustino, “Curros Enríquez, a través de unas cartas”, *Faro de Vigo*, 6-3-1952.

9. Curros Enríquez, Manuel, *O divino sainete*, [ed. de Xesús Alonso Montero], Sada, A Coruña, Ediciós do Castro, 1969. Hai reimpresións, na mesma editorial, en 1994 e 1997.

10. Alonso Montero, Xesús, *Constitución del gallego en lengua literaria*, Lugo, Celta, 1970, pp. 101-106.

11. Viale Moutinho, “Unha carta inédita de Curros Enríquez ao poeta portugués Eugénio de Castro”, *La Voz de Galicia*, 18-10-1984; “Tres cartas inéditas e uma nota urgente”, en *Curros Enríquez: crebar as liras*, Vigo, A Nosa Terra, 1987, p. 74 (A Nosa Cultura, 9).

Nos últimos anos, a contribución máis destacada é a de Elisardo López Varela, autor dunha edición da poesía galega de Curros, que foi a súa tese de doutoramento¹². López Varela recopila de modo atento cartas soltas publicadas en revistas de Galicia e da diáspora; ademais, publica tres cartas inéditas dos últimos anos de Curros. Labor loable, que sería irreprochable se, como é norma, mencionase a localización dos inéditos (arquivo, biblioteca, colección particular...).

Outros moitos investigadores e estudiosos cooperaron para reunir o corpus epistolar de Curros. Entre eles, énos grato mencionar a Víctor Campio Pereira, poeta e profesor ourensán, que hoxe nos acompaña, quen rescatou e publicou unha carta da etapa cubana do poeta¹³.

Este movemento de interese pola correspondencia de Curros, que acabamos de repasar brevemente, foi contrarrestado por un movemento contrario, o da occultación. Curros tivo sona –merecidísima– de rebelde, de anticlerical, de republicano, características que non todos aprecian como virtudes; daquela, persoas que posuían cartas súas occultáronas, por creren que se trataba de textos perigosos ou pecaminosos. Algunhas (¿moitas?) perdéronse para sempre.

A CORRESPONDENCIA CON MARTÍNEZ SALAZAR

É unha das series más importantes, tanto pola personalidade do correspondente como polo número de textos conservados: corenta cartas de Curros e tres borradores de Martínez Salazar. Cronoloxicamente, abranguen o período comprendido entre o 12 de febreiro de 1886 e o 16 de xullo de 1903, aínda que un bo número (dezaoito cartas) datan do ano 1888. Todas están inéditas a excepción de dúas, as publicadas por Xesús Alonso Montero. Desde o ano 2001, este epistolario pertence á Real Academia

12. *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, A Coruña, Diputación Provincial, 1998, 2 vols.

13. Pereira, Víctor Campio, “Unha carta inédita de Curros Enríquez”, *La Región*, 20-12-1995.

Galega, que o adquiriu ó seu propietario, Andrés Martínez-Morás y Soria¹⁴.

Como todos saben, Andrés Martínez Salazar é unha figura clave no contexto cultural do Rexurdimento. Con todo, a súa obra ainda non suscitou os estudos dos que é acredora¹⁵. Martínez Salazar (Astorga, León, 1846-A Coruña, 1923) foi, profesionalmente, arquiveiro, con destino no Arquivo Xeral de Galicia (A Coruña), onde traballou desde 1872 a 1911. Militante do rexionalismo histórico-literario, pertenceu ó ámbito de Manuel Murguía e do grupo coñecido como Cova Céltica; en 1905 está entre os fundadores da Academia Galega, da cal chegará a ser o segundo presidente, trala morte de Murguía (1923). Como investigador, Martínez Salazar é autor de numerosas publicacións, entre as que destaca a súa edición da *Crónica Troyana* (1900), monumento da lingua medieval.

Pero é a súa faceta de editor, ó servicio do Rexurdimento, o que proporciona a Martínez Salazar un relevo excepcional. Despois de rexentar, durante algúns anos, unha librería (a de “Andrés Martínez”) e unha imprenta (“La Gutenberg”), Martínez Salazar concibe a idea de editar unha colección (unha “biblioteca”), popular e barata, de obras de autores galegos e relativas a Galicia. Así, a finais de 1885 funda a Biblioteca Gallega, onde aspira a reunir o corpus da cultura galega de todos os tempos. Martínez Salazar asóciase con Juan Fernández Latorre, propietario de *La Voz de Galicia*, quen correría coa impresión dos volumes no obradoiro do periódico, e reserva para si a dirección e administración. En xaneiro de 1887, como complemento da Biblioteca, Martínez

14. “La Real Academia Gallega adquiere los archivos del intelectual Andrés Martínez Salazar”, *La Voz de Galicia*, 10-1-2001, p. 27.

15. Sobre ser poucos, case todos se deben a membros da súa familia. Destacamos – seguimos– tres: Martínez-Barbeito, Carlos, “Prólogo” a Martínez Salazar, Andrés, *Algunos temas gallegos*, vol. 2, La Coruña, Real Academia Gallega (Gráficas do Castro/Moret), 1981, pp. 9-41; Martínez-Morás y Soria, Andrés, “La ‘Biblioteca Gallega’ de Martínez Salazar”, *Grial*, 13, 1966, pp. 363-368; do mesmo autor, “Testemuña dunha amizade: Curros Enríquez e Martínez Salazar”, en *Curros Enríquez: crebar as liras*, Vigo, A Nosa Terra, 1987, pp. 22-24 (A Nosa Cultura, 9).

Salazar funda *Galicia. Revista Regional*, que servirá de aglutinante e de plataforma para os escritores galegos, e que se manterá durante os anos 1887-89 e 1892-93.

Coincidindo coa saída da revista, a principios do 1887, e nas prensas o oitavo volume da Biblioteca Gallega, Fernández Latorre manifesta o desexo de disolver a sociedade, cousa que ten efecto o 20 de febreiro dese ano. Sobre isto, escribe Curros a Martínez Salazar:

Siento que haya dejado de figurar como copropietario de la Biblioteca Gallega el amigo Fernández Latorre, quizá desalentado por las dificultades que ofrece la empresa, y mucho me temo que no pueda V. solo dar cima al pensamiento que entraña, a menos de apelar a grandes sacrificios. Digo esto porque si la Biblioteca era dura y molesta para los esfuerzos unidos de Vds. dos, mucho más promete serlo ahora, y lo será indudablemente, para los de uno solo. Creo, sin embargo, que con un poco de perseverancia y otro poco de paciencia la Biblioteca se aclimatará, aun a pesar de los muertos entusiasmos y de los incomprensibles retraimientos de aquellos que debieran ser los primeros en apoyarla. (Madrid, 3-3-1887)

Separados os socios, Martínez Salazar acumula na súa persoa as tres funcións esenciais que caracterizan ó editor europeo do século XIX: a función intelectual, que abrangue a elección de colaboradores, a descuberta ou prospección de talentos e a corrección e supervisión dos textos; a función técnico-artística, é dicir, o deseño da colección, a concepción gráfica, a elección de caracteres e ilustracións, etc.; e, por último, a función comercial, isto é, a difusión e distribución dos libros. Nesta última, habería que incluír o “servicio de prensa”, ou sexa, a redacción de catálogos e prospectos, a inserción de anuncios, o envío de exemplares á prensa e demais xestións destinadas a orientar a crítica. De tal xeito, Martínez Salazar convértese no primeiro editor de Galicia. Antes del existía a figura do libreiro-impresor, algúns moi importantes, como Compañel e Soto Freire, pero ós que non se pode considerar, ainda, editores, no sentido contemporáneo do termo. Neste sentido, Martínez Salazar veu a cubrir un baleiro, e, acaso, sen el, sen a

Biblioteca Gallega, non se terían escrito algúns dos libros que nela apareceron.

De 1885 a 1903 a Biblioteca Gallega publica cincuenta e dous volumes, entre os que se acha a máis recente producción dos escritores galegos, en galego e en castelán: *Los precursores*, de Murguía; *Aires da miña terra*, terceira edición, de Curros Enríquez; *El idioma gallego*, de Antonio de la Iglesia; *Soaces dun vello*, de Benito Losada; *Queixumes dos pinos*, de Eduardo Pondal; *Poesías*, de Añón; *Chorimas*, de Alberto García Ferreiro; *De Galicia (Discursos de carácter regional)*, de Marcelo Macías; *Folerpas*, de Eladio Rodríguez; *A tecedeira de Bonaval*, de López Ferreiro; *Pé das Burgas*, de Francisco Álvarez de Novoa...

Ademais da calidade literaria, Martínez Salazar coida o libro como obxecto estético. En 1885, Emilia Pardo Bazán describe, en poucas palabras, o aspecto material dos libros galegos: “Suelen ser ediciones escasas, defectuosas, en mal papel, destinadas fatalmente a perderse y desaparecer del todo [...]”¹⁶. Pois ben, as edicións de Martínez Salazar rachan con esta situación. A Biblioteca Gallega caracterízase pola pulcritude: código ortotípográfico moderno, espacios limpos, amplas marxes, bo papel.

Como editor de Curros, Martínez Salazar ten ó seu cargo a terceira edición de *Aires da miña terra* (1886), número 2 da Biblioteca Gallega, e *O divino sainete* (1888), publicado fóra de colección. Ademais, Curros envía algunas colaboracións para *Galicia*: a epístola en verso “Á Sociedade Lírica d'Habana ‘Aires d'a miña terra’” (1887), a zarzuela cómica *El último papel* (1892-93).

Entre Curros e Martínez Salazar non houbo unha amizade íntima (Martínez Salazar vivía na Coruña e Curros en Madrid, primeiro, e, desde 1894, na Habana), pero entre eles existía unha sintonía profunda. Ambos eran demócratas e librepensadores. Segundo a tradición familiar, Martínez Salazar faleceu sen admitir os sacramentos. O seu neto, Carlos Martínez-Barbeito, relata así a derradeira entrevista de Martínez Salazar co seu vello amigo, o

16. Pardo Bazán, Emilia, “La poesía regional gallega. Discurso leído [...] el día 2 de setiembre de 1885”, en *De mi tierra*, La Coruña, Tipografía de la Casa de Misericordia, 1888, p. 49.

sacerdote Marcelo Macías: “Cuando Martínez Salazar iba a morir, don Marcelo vino a La Coruña desde Orense, desolado. No intentó forzar las cosas. Respetó delicadamente la integridad del pensamiento de su amigo, que tan bien conocía, y cuando salió de su cuarto, dijo sencillamente a la familia: ‘Muere como un justo’”¹⁷.

A anécdota é reveladora. Curros non podía atopar un editor –nin, probablemente, un lector– tan receptivo para *O divino sainete*, a máis feroz sátira contra a superstición relixiosa e contra o poder temporal da Igrexa de Roma.

Na correspondencia de Curros a Martínez Salazar non atoparemos, pois, confidencias nin intimidades: o que atopamos son as cartas dun escritor ó seu editor, nun clima de confianza e de respecto intelectual. Nada máis. Pero tampouco nada menos.

IMAXE DE CURROS ENRÍQUEZ

Ler un epistolario é, en certo sentido, como asistir a unha obra de teatro. O ton cambia en función do destinatario: Curros modula a súa voz de maneira distinta con cada correspondente.

Cando lin por primeira vez as cartas de Curros Enríquez a Martínez Salazar experimentei a impresión de estar ante un desconecido. Porque, en efecto, estas cartas revelan unha imaxe que ata agora non coñeciamos: un escritor obsesionado pola pureza e a integridade da súa obra, que defende a existencia dunha única versión autorizada dos seus escritos, e que chega nisto a tal extremo que prefire non publicar a ver os seus textos deturpados pola mínima gralla de imprenta.

A relación epistolar de Curros con Martínez Salazar comeza canda a Biblioteca Gallega. O 12 de febreiro de 1886, Curros escribe a Martínez Salazar para lle agradecer o envío do número 1 da colección, *Los precursores* (1885; cub., 1886), de Murguía, e para lle pedir probas dalgunhas poesías de *Aires da miña terra*, que se está a imprimir no obradoiro de *La Voz de Galicia*. Na segunda carta, do 21 de xuño de 1886, Curros acusa a recepción dos primeiros exemplares de *Aires*, terceira edición, da cal non está nin moito menos satisfeito:

17. Martínez-Barbeito, Carlos, prólogo cit., p. 27.

Pero nada de todo esto me ha disgustado tanto como las incorrecciones que he registrado en el libro: a mí estas me hacen un efecto inexplicable, hasta el extremo de preferir a una sola de ellas una enfermedad. Y si a esto une V. las pretensiones de D.ª Emilia, comprenderá mi disgusto, que fue tanto mayor cuanto menos esperado dada la gran confianza que tenía en que V., por su propio interés ya que no por celo de mi buen nombre, no había de perdonar medio para que mis versos saliesen bien corregidos; pero todo pasó ya, y en cierto modo me sirve de satisfacción el saber que en nada de lo ocurrido hubo intención deliberada de dañarme, ni de dañar a VV., como pudo haber sucedido [...] (Madrid, 21-6-1886).

A declaración sobre as incorreccións rexistradas en *Aires* parece hipérbole, pero non a é, como mostran outros lugares do epistolario. En 1889, ante a insistencia do escritor portugués Luís de Magalhães para que lle envíe a obra, escribe Curros:

Enviaré a V. un ejemplar de la 3.ª edición de *Aires*, hecha hace tres años. En ella incluyo algunas composiciones nuevas, pero salió tan mal corregida de las cajas que me avergüenza remitirla a nadie. En breve publicaré otra bien revisada. (Madrid, 20-2-1889)¹⁸.

E cando por fin lla envía, acrecenta:

Como V. tendrá ocasión de ver, esta tercera edición salió plagada de erratas porque a la distancia de 120 leguas de la Coruña, me fue imposible corregir pruebas, circunstancia que me impide regalar ejemplares sino a aquellas personas que me los piden.

No volveré a editar nada sin una corrección muy detenida y sin obligar previamente al impresor a facilitarme 5 ó 6 pruebas (Madrid, 12-7-1889)¹⁹.

Negocio ruinoso sería, para un editor, facilitar tal número de probas (os contratos de edición actuais estipulan dúas, como máximo, e limitan a porcentaxe de variantes que se poden intro-

18. Carta de Curros a Luís de Magalhães, Biblioteca Nacional de Portugal (Lisboa), Espólio de Luis de Magalhães, Espólios E2/4863.

19. *Id.*, E2/4864.

ducir). O feito de que Curros pretenda corrixir cinco ou seis probas indica que concibe esta fase do proceso editorial como proceso autorial: é dicir, Curros non se limita a corrixir o texto con respecto ó orixinal, senón que quere depuralo incansablemente, introducindo variantes en cada relectura.

No seu afán perfeccionista, Curros négase á idea de concluir o seu texto. Cando este está xa impreso, e, polo tanto, é materialmente imposible ir máis alá na corrección, Curros empeza a imaxinar a seguinte edición. Unha das súas más constantes aspiracións, nunca lograda, é a de acometer a corrección xeral da súa obra. En 1888, no prelo *O divino sainete*, escribe:

Mala manera de corregir pruebas es esto de hacerlo a saltos y sin todas delante, con el poco tiempo de que dispongo y con mis pocas ganas de trabajar. Tengo verdaderas ansias de hacer una corrección general de mis obras gallegas sin que nadie me apure y con todo sosiego. Así no se verán en mis versos vocablos y ortografía que parecen de otro; tal me han puesto el descuido propio y los caprichos ajenos. (Madrid, 17-7-1888)

Quen aborde, no sucesivo, a edición de Aires e de *O divino sainete* deberá tomar moi en conta esta declaración e aplicar as técnicas da crítica textual para detectar e sandar estas, ó parecer, numerosas incorreccións e erratas, e fixar o texto que represente a vontade do autor.

O DIVINO SAINETE

O estudioso de *O divino sainete* atopará neste epistolario gran número de datos sobre as vicisitudes da edición, o grao de intervención do autor, a acollida do público e a recepción crítica. En cambio, as cartas son praticamente mudas respecto á xénese do poema.

O 18 de abril de 1888 Curros diríxese a Martínez Salazar para lle ofrecer a explotación comercial dunha obra que acaba de rematar:

Hoy lo hago para preguntarle en qué condiciones querría V. publicarme o adquirir la propiedad de un poema titulado *O divino sainete*, dividido en 8 cantos y una introducción. Está escrito en triadas célticas y le sirve de asunto el Jubileo papal. Algo atrevido me parece para que V. lo haga figurar en la Biblioteca gallega, por lo menos mientras no veamos qué acogida tiene la 1ª edición y por eso no lo destino a ella. (Madrid, 18-4-1888)

Martínez Salazar adquire a propiedade da primeira edición por 225 pesetas. (É o procedemento común na época: o editor compra o dereito de explotar comercialmente unha edición concreta. O pagamento por número de exemplares vendidos, a tanto o exemplar, como hoxe se adoita, é práctica recentísima). Corenta e cinco pesos non eran ruín suma, considerando, en primeiro lugar, que os autores da Biblioteca Gallega non cobraban, salvo excepción, e, en segundo, as escasas vendas previstas polo editor. Polo contrario, Curros tiña depositadas grandes esperanzas en *O divino sainete*:

Las cifras que V. hace me dan miedo; yo creía que ese trabajo, lo menos, lo menos, iba a hacerme rico. Pero ya veo que no saldremos de pobres. Con todo, yo necesito de 40 a 50 duros. Arrégleselas V. de manera que se indemnice de ellos en la 1ª edición y explótela. Lo de los 700 ejemplares lo juzgo una mezquindad. En Buenos Aires despacha V. 1000 y otros tantos en la Habana. El precio también me parece barato: 2 pesetas ejemplar deshonran ese poema. Pero todo eso V. lo pesará mejor. (Madrid, 18-5-1888)

O epistolario permítenos asistir, case, ó proceso de edición. Como era de esperar, Curros está permanentemente enriba do texto, solicita segundas probas e corríxeas con minuciosidade. Asemade, Curros coida persoalmente a realización material do libro. O escritor non deixa ó azar ningún elemento do peritexto editorial: colección, formato, cuberta, composición, elección do papel, posta en páxina...

Como viamos más arriba, desde o primeiro momento, Curros manifesta o seu desexo de que *O divino sainete* non aparezca

formando parte da Biblioteca Gallega. Esta decisión ten unha gran forza simbólica: Curros non quere que o libro sexa un máis entre outros, senón que aspira a facer de *O divino sainete* un libro verdadeiramente único, singular. Ou sexa: Martínez Salazar, o único editor de Galicia a quen se identifica cunha colección, edita un libro fóra de colección. (No conxunto da súa actividade, Martínez Salazar editou oito libros fóra de colección; segundo Carlos Martínez-Barbeito, nalgúns deles interveu coa calidade de director, pero sen a de empresario).

Pero hai máis: asombrosamente, o nome de Martínez Salazar non aparece en ningunha parte da publicación; só figura o da imprenta²⁰. ¿A que obedece esta omisión? Polo epistolario consta a certeza de Martínez Salazar de que a obra non sería perseguida pola Igrexa, como temía Curros. Así pois, debemos pensar que Martínez Salazar, ó omitir o seu nome, cría estar interpretando a vontade de Curros, de non vencellar a súa obra a un editor determinado ou a un determinado programa editorial.

Como todas as producións de Martínez Salazar, *O divino sainete* está primorosamente editado. Desde o primeiro momento, Curros indica que a edición debe ser de luxo: “.. le estimaría hiciese una edición de todo lujo”, pide, o 18 de abril de 1888; e o 18 de maio, reitera: “Quisiera ver 2.as pruebas y que la edición fuese lujosa, en papel de más cuerpo que el que emplea V. en la Biblioteca”. Por iso mesmo, a edición ha de ser ilustrada, pero Curros rexeita o ilustrador proposto por Martínez Salazar e impón o seu propio, o pintor e debuxante guardés Manuel Ángel:

No suscribo a la idea de que V. ilustre la cubierta del libro. Navarro no me inspira confianza. Además tengo yo particularmente hecho contrato con Manuel Ángel para ilustrar mis poesías gallegas y castellanas, tarea que ya comenzó por mi leyenda *El Maestre de Santiago*. Así, pues, si V. desea ilustrar el poema será a condición de

20. A portada reza: M. Curros Enríquez / *O divino sainete* / Poema en oito cantos / A Coruña / 1888. E o verso da portada: La Comercial: Estab. tipográfico de la Papelería de Ferrer.- La Coruña.

que se encargue Ángel de hacerlo, por supuesto, sin costarle a V. nada el dibujo, porque él me trabaja de balde. (Madrid, 4-6-1888)

Deste artista son, en efecto, as ilustracións alegóricas da cuberta. A que figura na páxina 1 da cuberta mostra a Añón e a Curros, en primeiro termo, rodeados de motivos alusivos ó pecado e ó engano: unha muller semiespida cunha máscara na man e un crucifixo na outra; un caxato-cruz de peregrino cun rosario e cunha serpe enroscados; un lobo cun rosario nas poutas; unha rosa da que emerxe un inmenso caracol; ó fondo, fumega un tren. A ilustración da páxina 4 da cuberta, ou contracuberta, é pura alegoría: o papa, con báculo e mitra, vai dentro dunha barca –a barca de San Pedro– que está a piques de naufragar nun mar proceloso, afundida polo peso dos sacos cheos de ouro que transporta. Non se pode enunciar máis claramente o tema do *Sainete*.

En agradecemento por este traballo, Curros menciona a Manuel Ángel en *O divino sainete*, concretamente, no canto III, verso 153, entre as personalidades galegas que son manxadas no tren dos sete pecados, departamento da gula:

Non ben houbo iste acabado
saltou outro: –Ó señor halle
de gustar más o pescado.

Se así for, por sorte, apreixe
un bocadiño siquera
de Manuel Ánxel... –¡Bon peixe!

-Da Cruña caieu na praia:
úsanse alí unhas traíñas
d'onde non s'ergue o que caia...²¹

Manuel Ángel é o único artista galego –non escritor– que aparece citado no *Sainete*. Non obstante esta alta honra, o tempo escureceu o seu nome de tal sorte que todos os editores modernos

21. Canto III, vv. 148-156. Sigo a ed. de Alonso Montero (vid. n. 9), cunha pequena actualización ortográfica.

anotan, ó meu xuízo, erradamente, que o “Manuel Ánxel” que aquí aparece é o malogrado escritor Manuel Ángel Corzo²².

Curros ten, tamén, ideas definidas sobre o deseño editorial e a posta en páxina. Neste aspecto, o seu ideal son as producións de Calmann-Lévy, editor de Villiers de L’Isle-Adam e doutros parnasianos e simbolistas: “Procure V. espaciar mucho y comenzar cada canto en página nueva y en la mitad inferior de la misma, como hacen Calman-Levi y todos los editores chic de Francia y Alemania” (Madrid, 29-5-1888).

Como vemos, Curros quere exercer un control total sobre *O divino sainete*. O cal responde ó desexo de favorecer a venda do libro, de que chegue ó maior número posible de lectores, pero tamén, que dúbida cabe, ó desexo de ennobrecelo.

Canto á recepción crítica, as cartas proporcionan noticias moi precisas, xa que Curros rexistra minuciosamente as recensións que do *Sainete* se publican en España, Italia e Portugal, da maioría das cales envía un exemplar a Martínez Salazar. En cambio, Curros quéixase con amargura do trato dispensado en Galicia:

Siento que Ribalta no se haya atrevido a romper el hielo artificial que se amontona ahí en torno del poema. Digo artificial, porque acabo de leer una carta de Juan Manuel Paz en que hay este párrafo: “No puede V. figurarse los juicios (orales) de estas *notabilidades*

22. Carballo Calero foi o primeiro en establecer a identificación de “Manuel Ánxel” con Manuel Ángel Corzo (*Historia da literatura galega contemporánea*, I, Vigo, Galaxia, imp. 1963, p. 376). *Quandoque bonus dormitat Homerus*.

Manuel Ángel Álvarez (A Guarda, Pontevedra, 1855-Madrid, 1921) estableceuse en Madrid en 1881. Apreciado como retratista e, sobre todo, como ilustrador, traballou para a popularísima Editorial Calleja e para as publicacións madrileñas *El Liberal* e *Nuevo Mundo*. A súa colaboración con Curros, de quen era íntimo, foi duradeira, pois, ademais de ilustrar *O divino sainete* e *El Maestre de Santiago* (que, por motivos económicos, apareceu sen ilustracións), colaborou en *La Tierra Gallega*, o semanario que o poeta dirixiu na Habana. En Galicia, a obra de Manuel Ángel é praticamente desconocida, agás na súa terra natal, A Guarda, onde se conserva a súa producción novel. Un mes antes de celebrarse este Congreso, en agosto do 2001, a Deputación de Pontevedra organizou a primeira exposición antolóxica deste esquecido artista, coordinada por Xosé Carlos Valle Pérez (hai catálogo: *Manuel Ángel Álvarez, 1855-1921*, Pontevedra, Deputación Provincial de Pontevedra, 2001).

literarias acerca del *Divino sainete*. Como sé de qué pie cojean tíroles de la lengua y me divierte el ver cómo a mis conjuros asoma tímidamente la envidia su agujoncillo y lo retira y esconde si se le amenaza con el zueco". Es bien triste y bien inmerecida esa campaña de silencio a que me condenan mis paisanos; silencio en la prensa, por supuesto, que lo que es por lo bajo bien hablan. ¡Cobardía mayor! (s.d., pero Madrid, outubro de 1888).

Despois do éxito de público de *Aires da miña terra* –tres edicións en seis anos son un éxito sen precedentes, máxime considerando que a tiraxe da segunda foi, oficialmente, de 4.000 exemplares²³–, era lícito esperar unha boa acollida para *O divino sainete*. Non foi así, segundo parece. Este é o panorama que describe, en 1893, Andrés Martínez Salazar:

O divino sainete tuvo mala suerte. Recordará V. que oportunamente envié 100 ejs. a "Aires d'a miña terra" de la Habana²⁴ y después de 5 años aún no he visto un real a pesar de mis gestiones.

El *Centro Gallego* de la misma me pagó 37 ejs. después de dos años de trabajar el asunto y allá me tienen 63. La librería de Villa de aquella ciudad, a donde había remitido 100 ejs. quebró, y con dificultad ha podido recoger el Sr. Insua el resto de los libros, después de haber perdido en la quiebra más de 200 pesos.

Envié al *Centro Gallego* de Buenos Aires otros 100 ejs. y el librero a quien hice la remesa se quedó con los 100 del Centro y con 100 más que le enviaba para la venta. Actualmente el amigo Castro López trabaja para ver de recoger el resto de estos libros, que el dinero no hay de qué.

A Montevideo remitió otros de que no sé ni dan noticia. [riscado: "100 y allí se quedaron con los cuartos"]

23. Esta é a cifra recoñecida polo editor, Alejandro Chao; sen embargo, Curros tiña indicios para crer que a terceira edición constara, en realidade, dun número moi superior de exemplares.

24. Sociedade xurdida en 1886, dunha escisión do Centro Galego da Habana. Nacida co modesto carácter de filarmónica, axiña pasou a actuar como institución "de recreo, instrucción y asistencia sanitaria". (Tomo estes datos da revista *Galicia Moderna*, A Habana, 116, 17-7-1887, p. 1). Curros foi designado presidente de honra, nomeamento que agradeceu coa epístola en verso "Á Sociedade Lírica d'Habana 'Aires d'a miña terra'" (*Galicia. Revista Regional*, t. 1, vol. 1, nº. 3, 1887, pp. 135-140).

No creo haya cobrado más de 200 ejs. y tengo en casa la mitad de la edición, la mayor parte en rama; por cierto que se me está estropeando el papel de las cubiertas por lo mucho que le afecta el salitre. [...]

Cuanto a Aires es otra cosa; siempre se irán vendiendo aunque a la larga, porque pocos de los que adquirieron la 2ª edición toman la 3^a. Hará V. bien en hacer la edición definitiva, porque puede V. decir que los libros gallegos que más se venden y han vendido son Aires de V. y *Cantares de Rosalía*, porque “nunca se hacen viejos” y además por la merecida fama de que gozan sus autores; pero haga V. con prudencia [de] ejs. la tirada, porque nadie sabe lo difícil que es colocar un número crecido de ejemplares ni conoce la mala fe con que se hace por lo general su comercio, hasta que edita alguno por su cuenta [...]. (8-10-1893)

Por estas mesmas datas Martínez Salazar consideraba esgotada a terceira edición de Aires (sete anos, pois, tardaran en venderse os aproximadamente 2.000 exemplares de que constaba) e propuxo a Curros encargarse da cuarta, con destino á Biblioteca Gallega. Pero agora, o escritor declina esa posibilidade:

Desgraciadamente le quedan a V. todavía 100 Aires: mándeme V. uno, que Dios se lo pagará, y no piense por ahora en una nueva edición, que a los dos nos arruinaría.

Más adelante, cuando tenga un poco de dinero, haré una, la definitiva, pero la haré por mi cuenta para evitarme remordimientos de conciencia, aunque me ocurra lo que me ocurre con *El Maestre de Santiago*, que habiéndose vendido regularmente en España, no me ha producido todavía un solo céntimo en América²⁵. (Madrid, 5-10-1893)

Como é ben coñecido, en 1894 Curros emigra a Cuba. Vai coa idea de dedicarse ós negocios, de facer fortuna. Pero o único medio de vida que atopa é o periodismo (naturalmente: é o único que sabe facer). Curros é un forzado da pluma e non ten tempo nin sosego para dedicarse á súa obra literaria.

25. Curros propuxera a Martínez Salazar a edición en volume desta obra de xuventude, aparecida en *El Heraldo Gallego* en 1874. O editor debeu de rexeitar ese ofrecemento, xa que Curros imprimiu a obra pola súa conta: *El Maestre de Santiago. Leyenda por...*, segunda edición, Madrid, Imprenta Moderna, 1892.

En 1903, e logo de oito anos sen carta do poeta, Martínez Salazar escribelle suxeríndolle, de novo, que faga a cuarta edición de *Aires*, aumentada coas composicións dispersas, porque se están a vender exemplares da segunda. Curros contesta o 16 de xullo de 1903 con esta, que será a derradeira carta ó editor. Velaquí algúns parágrafos:

Muy rebuscados andan los ejs. de *Aires*, en efecto; pero ya le decía en una de mis anteriores que aquí, con lo que cuesta la mano de obra me es imposible hacer la edición definitiva. La casa Maucci, de Barcelona, me escribió dos veces pidiéndome autorización para traducirla y precio, y no le contesté siquiera. Es un editor tan sin conciencia que probablemente iba a hacer una versión como la de Celestino Llombard²⁶, el valenciano, que me avergonzaría, y esas iniquidades no hay dinero que las pague. Si algún día puedo, que lo dudo, acometeré la obra, recogiendo en el volumen las poesías gallegas que escribí desde la 3ª edición, si logro reunirlas, que lo dudo también, aunque no pasan ni aun sé si llegan a media docena, y algunas otras, como la “Alborada monorrítmica”²⁷, que andan por ahí desperdigadas. Entonces, si mis amigos me ayudaban a colecciónarlas, reuniría en otro tomo mis poesías castellanas.

La vida de rudo y desesperado trabajo a que vivo condenado en este infierno, me impide consagrarme a los versos. Necesitaba un par de años siquiera de sosiego y reposo en una aldea de mi tierra para escribir algo de lo que llevo dentro y que no saldrá nunca si no me toca la lotería.

Dice V. que me tienen olvidado hasta en mi propio pueblo. Harto lo sé y no me pesa. Ese pueblo solo tiene amor a sus caciques o a los que van de aquí cargados de pesos para ponerlos ahí a usura. Como yo no había de llevarlos, me resigno a dejar mis huesos por estas sabanas tropicales y espero que no ha de faltar quien los recoja algún día para llevarlos donde es bien que descansen para siempre. (Habana, 16-7-1903)

26. O tradutor é Constantino Llombart, e a traducción que Curros menciona, esta: Curros Enriquez, M., *Aires de mi tierra. Poesías gallegas traducidas en verso castellano* por..., precedidas de un prólogo de Vicente Blasco Ibáñez, Madrid/Valencia, Bernardo Rico/Francisco Sempere, 1892. Ó final do libro (non sabemos se por intervención, directa ou indirecta, de Curros), figuran cinco páxinas de correccións á traducción máis unha de erratas.

27. É a “Muiñeira monorrítmica” (1876), imitación da poesía de Zorrilla “Alborada monorrítmica”.

Confío en ter ofrecido unha idea da riqueza e do interese do epistolario de Curros. Para terminar, quixera facerlles unha invitación e un rogo: se vostedes teñen cartas de Curros ou coñecen quen as teña, non dubiden en facelas públicas, e entre todos faremos un pouco menos incompleto o epistolario do poeta.